

Šaur, Vladimír

Balkánská jména některých ptáků

In: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca. IV, (Příspěvky přednesené na IV. balkanickém sympoziu v Brně ve dnech 25. a 26. května 1994)*. Dorovský, Ivan (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1995, pp. 95-102

ISBN 8021011580

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/122740>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BALKÁNSKÁ JMÉNA NĚKTERÝCH PTÁKŮ

Ve svém příspěvku, který je zaměřen etymologicky, vyjdu ze skutečnosti, kterou etymologové dobře znají, ale v některých neetymologických pojednáních bývá zastřena. Je to fakt, že jména rostlin a živočichů nejsou od původu pojmenováním přírodních druhů, ale jsou pojmenováním předmětů o společných vzhledových znacích. Proto při hledání původu konkrétního jména nemůžeme brát za opěrný bod význam v biologickém smyslu či latinský ekvivalent dnešního českého pojmenování, nýbrž vycházíme z markantních vzhledových nebo jinak vnímatelných příznaků a proto můžeme spojit i jména přírodopisně vzdálených tvorů v případě, že vzhledové znaky jsou těmto tvorům blízké.

Správnost tohoto předpokladu lze ověřit na výkladu původu jména sojky v balkánských jazycích. České *sojka* „Garrulus“ koresponduje se stejně znějícím slovem ve všech slovanských jazycích; slovin. a srbocharv. *sôjka* koresponduje se stálým přízvukem na -o- v ostatních slovan. jazycích a ukazuje, že skutečně jde o derivát na -ька od původního nezdobného *soja*, které jako jméno ptáka dosud žije v pol.-luž. areálu a mělo praslovanský kořenový přízvuk. Dochované slovin.-srbocharv. dloužení je produktem zániku slabých jerů. Turecké *soyga* považujeme za přejaté od balkánských Slovanů (význam je stejný). S- na počátku slova někteří etymologové podle Miklošiče¹ vykládají z indoevr. s- a spojují se základem *soj-* „místo zalité sluncem“, druzí, většinou germanisté, je považují za střídnici palatálního *k* vzhledem k staronordic. *hegri*, starohornoněm. *hehara*, něm. *Häher*, starosas. *higara*. V němčině a asi i ve starých germán. dokladech jde o sojku, ve skandinávských tvarech o volavku, o volavku jde i v dánském *heire*, švédském *häger*, island. *hegri*. Na okraj dodávám, že rus. *gagára* „volavka“ by se mohlo vyložit i jako přejaté z germ., ač je obvykle pokládáno za zvukomalebné a tento výklad i já považuji za lepší než výklad přejetím. Germánský posun významu od „sojka“ k „volavka“ nevalil ani Vasmerovi,² ani Machkovi,³ ani Vriesovi⁴ ve spojení, protože jde o ptáky vzhledově podobné. Germánské tvary vyvodíme z pragerm. *hai- a to spolu se slovanským *soj- z indoevr. *kai-. Vraťme se však na Balkán. Rumunsky se sojce říká *gaiță*, což lze etymologizovat dvojím způsobem: buď jako zkrácenou lidovou zdobnělinu latinského pojmenování téhož ptáka, totiž *garrulus*, anebo jako slovo nez-

drobnělé a nederivované. Jsem toho názoru, že i hláskově i věcně je přesvědčivější předpoklad druhý, a to proto, že latinské *garrulus* není od původu pojmenování ptáka sojky, neboť v tomto významu vzniklo slovo metonymicky od základního významu slova *garrulus* „žvanílek, mluvka“; domnívám se, že *garrulus* je od původu deverbativum ke *garrío, garrire* „žvanit, žvástat, zbytečně mluvit“ a je přeneseno na sojku, která, jak známo, patří do řádu křikavců. A nyní to hlavní. Jestliže italsko-románská větev indoevropštiny měla slovo pro sojku či podobného ptáka od základu, který podle slovan.-germ. tvarů ukazuje na nějaké **kai-* či **gai-* jako jméno sojky, to jméno, které se dochovalo v rumunštině, zatímco v klasické písemné latině se setkáváme sice s tvarem od téhož základu, ale přichýleným vlivem významu k slovesu pro žvanění. G- místo očekávaného k- není překážkou, máme-li v turečtině také g za k v původním jazyce.

Jen zdánlivě se latinskému *garrulus* podobá albánské *gargull* „špaček“ a bulharské *garga* „kavka“. Podle mého názoru ve všech třech případech jde o onomatopoická slova.

Nejasnost v otázce, zda jde o tvar onomatopoický či slovo stěhované nebo prapříbuzné, dělá potíže při zjišťování původu jiných jmen ptáků v balkánských jazycích. Typickým balkanizmem je jméno sovy (*Athene noctua*) – bulh. *kukumjávka*, srbocharv. *kukúmavka*, řec. *κουκουβация*, rumun. *cucumea/cucuvea/cucuvaie/cucuveică*, albán. *kukumjačkë* a turecké *kukumav*. Bulharský etym. slovník i Skok toto slovo vykládají jako onomatopické. Ale já se domnívám, že onomatopoický původ v úvahu nepřichází, a to proto, že zvuk vydávaný sovou se nedá interpretovat ani tvarem *kuku*, ani jako *mňau* a už vůbec ne spojením obojího. Pokud takovéto tvary pro označení zvuku vydávaného sovou žijí v některých nářečích, např. v obci Novo Selo na bulharsko-rumunsko-srbském pomezí *kukumau* či v ital. dial. *cuccumiau, cuccumeu*, jde podle mého názoru spíše o tvary odvozené ze substantiva pro sovu než o slovo zvukomalebné. Za onomatopoické lze považovat jméno výra, bulharské *búchal*, albánské *buf*, rumun. dial. *bubă*, případně turecké *baykuş* – v tomto případě se sotva jedná o přejímání mezi balkánskými jazyky. Pokud jde o jméno sovy, domnívám se vzhledem k jeho přízvukování, že původní podobou bude asi turecké *kukumav* a že toto slovo je původu orientálního, blíže sotva specifikovatelného. Z něho pak přjetím a derivací vzniklo jméno slovanské; srbocharv. novoštokavský přízvuk dlouhý stoupavý na druhé slabice ukazuje na přjetí v době ne příliš pozdější po turecké invazi na Balkán. Dalším přejímáním pak je nejprve řecké *κουκουβация*, z řečtiny balkánské románské *cuccuvagia, cuccumeggia, coccomeggia, cocco-*

vegia apod. pro zvuk sovy mohou být i přejatá z řečtiny, z albánštiny anebo tvořené jinak (v klasické latině nejsou).

Dále bych se zmínil o jednom balkánském slově, které je podle mého názoru tureckého původu. Jde o srbocharvátské *raca* „kachna“, z něhož je patrně přejato rumunské *rața*, rovněž „kachna“ a podle něhož bylo v době českého národního obrození utvořeno české *racek*. Srbocharvátské *raca* je slovo izolované; Skok¹ (Voprosy jazykoznanija 1959, 99) soudí, že vzhledem k baskickému *errazza* „nějaký vodní pták“ by mohlo jít i o slovo „středomořské“. To přijal i Machek⁶ v Etymologickém slovníku jazyka českého, ale zásadní překážkou je, že dle zjištění archeologů byla kachna jako domácí chovný pták známa velmi dávno, a to ve většině Evropy; proto čekáme, že pojmenování kachny by se mělo vztahovat primárně na kachnu domácí a až jako přenesený by se měl objevit její název pro ptáky jiné, také kachnu divokou. Vzhledem k tomuto poznatku se v případě srbochorvátského jména kachny jeví perspektivnější nikoli „středomořský“ původ, nýbrž přejetí z jazyka, s nímž se lidé, kteří byli zemědělci, běžně v komunikaci seznámili. V Podunají je mnoho takovýchto slov, která byla už ve staré době přejata z jazyka některého plemene turkotatarského původu a která se vztahují k reáliím běžného života. Takovýmto slovem je mj. bulharské (hlavně severovýchodní) jurděčka „kachna“, o němž je známo, že je přejato z tureckého *ordek*, event. *ördek* „kachna“ (bulharské *u* v počáteční nepřízvučné slabice je pravidelně redukováno v těchto dialektech z původního nepřízvučného *o* a náslovné *j* není ojedinělé před takovýmto *u*, známe např. nářeční *júsem* ve významu „osm“). Existovalo-li nějaké *ordek* či podobné slovo v dialektu turkotatarského etnika, které žilo na Balkáně v době před vznikem slovanského písma (kromě Prabulharů přicházejí v úvahu i jiné kmeny), pak je dobře možné, že náslovné *or-* prošlo metatezí likvid a dalo *ra-*, případně i k ještě mohlo dát při opožděné palatalizaci velár *c* a octlo-li se slovanské *d* před *c*, pak zaniklo podobně jako tomu je v české výslovnosti slov *srdece*, *dcera*. Takto by hláskově bylo možno objasnit tvar *raca* *zrad-ca*, tvaru po metatezi likvid. Slabinou této etymologie je, že turkotatarské tvary v této podobě nejsou doloženy. Proto můj právě vyslovený předpoklad formuluji jen jako slabou hypotézu.

Dále pojednám o jménu holuba. Vyjdu z doložených věcných souvislostí. Nejstarší svědectví, že holub domácí (*Columba domestica*) byl ptákem pěstovaným, pochází z mezopotámského eposu o Ziusudrovi. Neznáme přesnou dobu vzniku eposu, historikové ji odhadují do 3. tisíciletí př. n. l. Hovoří se tam o potopě světa, při níž bohem vyvolený spravedlivý muž vyrobil archu a v ní přečkal hojně deště. Pak vyslal holuba

(holubici) s ratolestí na znamení, že nebezpečí utonutí pominulo. Týž motiv je obsažen i v eposu o Gilgamešovi, který vznikl později. Existence tohoto motivu ukazuje, že v době vzniku oněch semitských literárních památek byl holub u semitských národů Středního východu již ptákem pěstovaným, patrně využívaným k předávání zpráv. Podle mého názoru by však bylo omylem vyvozovat z toho, že ve stejnou dobu byl holub domestikovaným ptákem v celé Eurasii. Kdyby tomu tak bylo, čekali bychom existenci nálezů holubích kostí u lidských obydlí např. ve Střední Evropě již přibližně v době bronzové, ne-li v eneolitu. Nejstarší spolehlivé nálezy holubích kostí u lidských obydlí však zatím známe až z lokalit ukazujících na dobu od 10. st. našeho letopočtu. Nad tím se v souvislostech zamyslel i W. Hensel.⁷

Vzhledem k těmto skutečnostem nemohu souhlasit s tím, co je napsáno v Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského na s. 188. Jde o výklad původu staroslověnského slova *goloby*. Po informaci, že slovo je bez přesvědčivé etymologie, je komentován názor těch, kdož usuzují na jeho původ substrátový, na přejetí i na prapřibuznost. A názor na přejetí je komentován takto: „Přejetí z latiny obhajuje ještě Szemerényi, VJa 1967, 4, 20n, ale archeologická fakta tomu odporují: chov holubů byl v Evropě, včetně jižní Rusi až ke Kaspickému moři, starobylý (ústně dr Hudec a dr Havlín z ÚSEB ČSAV v Brně), znali jej tedy nejen Praslované, ale asi už Indoevropané.“

Pominu-li skutečnost, že údaj „starobylý“ je časově neurčitý a subjektivní, vadí mi na citované formulaci skutečnost, že známý údaj archeologa Hensela, který lze doložit citací, ve slovníku připomenut není, a místo něho je za archeologickou vydávána ústní informace ornitologů, která není písemně dokladovatelná. V zájmu vědecké objektivity nemohu pomlčet o skutečnosti, že v první verzi tohoto slovníkového hesla, ve verzi, kterou jsem r. 1987 sestavil já a kterou schválil vědecký redaktor slovníku Jan Petr i recenzent Radoslav Večerka roku 1988, což lze písemně doložit, tato nehorázná formulace nebyla. V této verzi se sice rovněž konstatovalo, že slovo je bez přesvědčivé etymologie, ale z různých možností se na první místo kladla možnost přejetí. Já s odstupem času se právě na základě balkánského jazykového materiálu domnívám, že výklad slova přejetím lze zdůvodnit nejlépe, a zde pro to uvedu důvody.

Pro posouzení, zda slovo bylo přejato či nikoliv, je velmi podstatné vše, co víme o věcném významu hlavně v 8. – 10. století. Z tohoto důvodu považuji údaj „starobylý“ za nepostačující, protože stav v 11. – 12. století, odkdy máme již archeologické doklady, se dá jako „starobylý“ interpreto-

vat, avšak pro etymologii to relevantní není. Pro 9. století věcné doklady o chovu holubů zatím chybějí.

S latinským *columbus* „holub“ je prapříbuzné řecké *κόλυμβος* „potápka“. Významový rozdíl nevadí, jde o druhy s mnoha shodnými vzhledovými znaky. Dále existuje latinské pojmenování holuba *palumbes*, *palumbis* z téhož základu a toto slovo pokračuje hláskově v rumunském *porumb* „holub“ se stejným přízvukováním. Protože v rumunštině je homonymní *porumb* „kukuřice“ z jiného základu, žije ve významu „holub“ demin. *porumbel*. Albánské *pëllumb* považují vzhledem k -ll- za přejeté z románského prostředí. Patří tedy jména holuba v balkánských jazycích k případům tzv. stěhovaných slov. Není proto důvodu apriori vylučovat z okruhu stěhovavých slov jméno holuba v slovanských jazycích.

Slovanské jméno holuba je původně i-km. maskulinum; že maskulinum, to překvapuje, víme-li, že románská jména tohoto ptáka kolísají v rodě a že všeobecně původní i-km. slovanská maskulina mají tendenci přecházet k femininům – a v tomto případě i věcný význam by mohl přispět ke změně gramatického rodu, neboť v přenesených symbolických významech a zvláště v biblickém zpracování příběhu o potopě se mluví spíše o holubici. Srovnej gramatický rod jména husy nebo kachny, kde dnes nejen v češtině je bezpříznakovým tvarem femininum (v případě jména husy je to též pův. i-km. subst.)

Dále překvapuje, že ve všech slovanských jazycích je jako přízvučná doložena slabika první. A ještě víc překvapí, že takto je přízvukován celý sg. i nom. pl., teprve nepřímé pády plurálu mají přízvuk na koncovce. Toto přízvukování je v porovnání s latinským *columba*, *columbus* nečekané. U i-km. mask. čekáme buď oxytonon, srov. rus. *путь*, *путі* ..., anebo v sg. přízvuk na původně dlouhém -o-, nikoli však na slabice první, neboť ta byla původně krátká (této neobvyklosti si všimlo více akcentologů).

Od takto přízvukovaného slova je odvozeno rus. adj. *golubój* a významově souhlasné srbocharv. *golùbiji*. Pokud přijmeme, že tato dvě adjektiva jsou pokračováním adj. existujícího již v praslovanském období, pak doložený přízvuk odpovídá očekávání. I jiné ruské deriváty, např. *golubók*, *golubéc*, *golubét'*, *golubéju*, *golubéješ* „modrat se“, *golubizná* „modř“ ukazují, že spojení šedomodré barvy můžeme spojit se jménem holuba a tvoření derivátů takto motivovaných můžeme ze slovotvorných, přízvukových i sémantických důvodů položit již do praslovanského období. Přitom můžeme vycházet z motivace odvozenin od jména ptáka, ne však opačně – pokud bychom pro jméno ptáka vycházeli z motivace „pták

takto zbarvený“, doložené přízvukování jména ptáka bychom nevysvětlili.

Nečekané je v této souvislosti přízvukování ruského slovesa *golúbit'* „hýčkat“, prez. *golúblju*, *golúbiš* se stálým přízvukem na -ú-. Pokud by šlo o denominativum staré, čekáme zařazení k některému z produktivních ruských přízvukových paradigmat, buď ke stálému koncovkovému jako *govorit'* – *jú -iš*. nebo stálému na první slabice jako *pénit'* *pénju péníš*. Pokud by šlo o nově tvořené slovo, čekáme přízvuk pohyblivý.

Chceme-li doložené přízvukování rozumně odůvodnit, zdá se nejpersvědčivější toto vysvětlení:

A) Samo slovo *golob* není v praslovanštině staré. Objevilo se v ní teprve potom, co přestal působit zákon V. M. Illiče-Svityče o posunu neakutovaného přízvuku na následující slabiku; proto se mohl přízvuk zafixovat na krátkém -o- a dále se neposunoval. To by ukazovalo na skutečnost, že slovo nebylo utvořeno jako domácí, ale bylo přejato jako cizí, a to nikoli příliš dávno, nýbrž až v posledním časovém období praslovanštiny.

Že je přízvuk právě na krátkém -o-, vysvětlíme nejlépe místem přízvuku v jazyce, z něhož Slované přejali. První slabika není přízvučná v latině, je však přízvučná v řečtině ve slově pro potápku. K významovému posunu mohlo dojít při přejetí do slovanštiny, neboť společné vzhledové znaky těchto dvou ptáků existují. Tím se znovu vracím k myšlence vyslovené v úvodu tohoto článku: při přejetí není podmínkou významová shoda u přírodopisného druhu. Existuje však i možnost, že pramenem přejetí byla sice latina, nešlo však o přejetí přímo z ní, ale prostřednictvím jiného evropského jazyka, jehož tvar jména pro holuba se nedochoval.

B) Praslovanské slovo není tvořeno pomocí nějakého suffixu vzniklého např. z indoevropského **on-bho-*, které by dalo psj. -*ob-*, ale tožto -*ob-*, které je v základním tvaru slabikou nepřízvučnou a které se dnes jeví jako slovotvorný suffix před pádovou koncovkou, vzniklo adaptací cizího základu.

Vzhledem k těmto skutečnostem se jeví jak předpoklad prapříbuznosti, tak předpoklad substrátového původu jména holuba méně přesvědčivý než předpoklad přejetí. Nemůžeme však vzhledem k hláskovým překážkám předpokládat přejetí dříve než cca v 7. století n. l., protože při přejetí dřívějším než po dokončení monoftongizace u-ových diftongů by výsledný slovanský tvar měl nikoli *um* přecházející v *o*, ale *y*, pod. jako je např. *тунь* za *dūnum*.

Podle toho, jaká je hlásková podoba oněch slov, o nichž víme, že byla přejata nejprve do jednoho slovanského jazyka a z něho pak postup-

ně do jiných, nemůžeme vyloučit postupné přejímání mezi Slovy. A srovnáme-li stav v jazyce s údaji, které máme od archeologů k dispozici, vidíme, že nic nepřekáží předpokladu, že balkánští Slované mohli znát holuba jako domestikovaného ptáka dříve než Slované na území střední Evropy.

A tím, že se o holubici mluví v textu Starého zákona, tedy v textu překládaném Metodějem Velkomoravanům, a že také v evangelním textu jsou obsaženy příklady s použitím pojmenování holuba, zatímco věcně není z doby prvního překladu bible na Moravě holub ještě doložen, je předpoklad o postupném přejímání slova mezi Slovy zesílen. Není pravděpodobné, že by jméno ptáka, praslovanský i-kmen, označovalo původně holuba divokého a bylo na jméno ptáka domácího přeneseno; pro ptáky podobné holubům, kteří nebyli domestikováni, mají slovanské jazyky jména jiná.

Vše tedy svědčí pro předpoklad, že slovanské jméno holuba bylo spíše přejato než prapříbuzné anebo substrátového původu. A zdá se, že k přejetí mohlo nejspíše dojít u balkánských Slovanů.⁸

POZNÁMKY

- 1 Srov. Franz v. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886, s. 313.
- 2 Srov. M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 3, Heidelberg 1958, resp. *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, Moskva 1986, tom 3, v obou případech heslo soja.
- 3 Srov. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 463 a V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, s. 566.
- 4 Srov. Jan de Vries, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, 2. Aufl. Leiden 1962.
- 5 Srov. *Voprosy jazykoznanija*, roč. 7, 1959, č. 1, s. 99.
- 6 Srov. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, s. 504.
- 7 Srov. W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*. 4. wyd. Warszawa 1987, spec. s. 127.
- 8 Srov. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1989, s. 188.

BALKANISCHE NAMEN EINIGEN VOGEL

In diesem Aufsatz etymologisiert man die balkanischen Namen des Hähers, der Eule, des Uhu, der Ente, der Taube und verwandten Namen. Balkanischen Namen des Hähers und der Dohle sind nach dem Verfasser teilweise aus derselben Wurzel entstanden. Der balkanische Name der Eule wird nicht als onomatopoeischen, sondern eher als türkischen Ursprung begriffen. Verschiedene slawische Namen der Ente kann man nach dem Autor etymologisch verfolgen. Der balkanische und slavische Name der

Taube ist etwa übernommenes Wort, das zwischen verschiedenen europäischen Sprachen migriert und griechischer Ursprung sein kann.